

JOSEF SOLAR

K SOCIOLOGII POLITICKÝCH STRAN

Předběžné poznámky

Přednáška v brněnské odbočce Sociologické společnosti 11. ledna 1990

I.

Literatura, která se zabývá politickými aspekty demokratické vlády, je už svým rozsahem ohromná a její výčet a aspoň velmi stručná charakteristika by zabraly mnoho času. Proto se omezím na tomto místě pouze na připomenutí nejvýznačnějších myslitelů, kteří z různých úhlů analyzovali politické zřízení státu a společnosti. Z klasických novověkých myslitelů je nutno alespoň vzpomenout na D. Huma a jeho esej „O stranách“, na Hobbesovu stať „O občanu“, na Rousseovu „Smlouvu společenskou a principy veřejného práva“ z roku 1762, na ideje Saint-Simona, Proudhona a Karla Marxe o uspořádání společnosti; z novějších autorů, kteří si kladli za cíl přímo sociologickou analýzu demokracie, pak na Max Webera a jeho typy a struktury politických stran, Roberta Michelse a Gaetana Moscu a jejich teorie oligarchizace demokracie. Dále pak můžeme mezi nejnovějšími sociologickými pracemi uvést práci o Representačních a integračních stranách od Heinze Marra, Stammerovu práci o demokratizaci organizace, Flechtheimovu knihu o stranických programech. Duvergerovu studii „Úvod do politiky“, Dahrendorfovou analýzu společnosti a demokracie v Německu, americkou práci Seymoura Lipseta „Sociologie demokracie“ a Sborník „Teorie a sociologie politických stran“, který vydal v roce 1968 Kurt Lenk v západním Německu.

Mezi české sociology, kteří se problémy demokratické politiky a politických stran zabývali, patří vedle Masaryka a Beneše především Bláha, Chalupný, J. L. Fischer, Obrdlík a řada jiných. Nutno ovšem přihlídnout k tomu, že tento problém byl a je studován nejen sociology, ale také politickou historiografií, vědou o státu a právu, sociální psychologií a řadou jiných disciplín.

II.

Politické strany v dnešním slova smyslu jsou evropským výtvořem, vzniklým teprve v minulém století v souvislosti s vývojem parlamentů a volených zástupců. Politické strany se formovaly nejprve v západní Evropě ze vztahů mezi parlamentní skupinou poslanců a organizací jejich voličů, což platí alespoň pro strany liberálního typu, ježto dělnické strany, zejména sociální demokracie, vznikaly na základě mimoparlamentní organizace dělnictva.

Dříve, než se budeme zabývat politickými stranami si nejprve povšimněme, k jakým dalekosáhlým přeměnám společenských, státních a politických struktur muselo dojít, než Evropa dospěla k dnešní ideji právního státu, v němž jediným politickým omezením občanské svobody jsou zákony, tak, jak je v parlamentech usnášejí poslanci, respektive tak, jak se na nich dohodnou vůdcové nejsilnějších stran.

Před francouzskou revolucí byla za jediný legitimní způsob vlády považována monarchie. Všechny snahy a představy o odstranění tohoto systému, nejprve absolutního a pak konstitucí omezeného panství byly představovány nejen jako zločinné, ale především za právně neplatné a neúčinné, protože panovník z boží milosti může vládnout i přestat vládnout jedině a výlučně z vůle boží a všechno ostatní je pouhý výmysl nižšího pozemského rozumářství.

Tyto představy o suverenním panství monarchy rozbil J. J. Rousseau svou teorií společenské smlouvy. Základní myšlenkou je zde teze o suverenitě lidu, podle které se každý občan dobrovolně zřiká určité části své svobody ve prospěch společenského celku. Vůle společenského celku — volonté générale — je tedy všeobecnou vůlí, která nesnáší žádné rodové, stavovské či jiné výsady ani žádné partikulární — stranické — zájmy odlišné od všeobecné vůle lidu. Strany nebo frakce jsou v Rousseauově pojetí neslučitelné s obecnou vůlí lidu, jsou cizím tělesem ve společnosti rovných občanů, jsou přímým spiknutím proti zájmům společnosti jako celku.

Vítězství demokratických idejí francouzské revoluce se prakticky prozrazovalo postupně během 19. století, zprvu jako střídavé úspěchy i neúspěchy nových myšlenek, jako srážka mezi dogmatickými teoriemi absolutismu a progresivními idejemi měšťanského liberalismu, později, v druhé polovině minulého století, jako rozmach socialistického hnutí a růst sociálně-demokratických stran. Důležité je, že se všude bez výjimky potvrdilo, že revoluční politické změny ve společnosti nelze zastavit natrvalo pronásledováním odpůrců, ani setrváváním na anachronistických představách o legitimitě dějinami překonané moci, o tzv. přirozených privilegiích určitých společenských vrstev. Ukázalo se, že státy, které nepřijímají nové demokratické principy řízení státu a společnosti, jdou nevyhnutelně vstříc zkáze, jak to nejnázorněji potvrdila i první světová válka, která přinesla porážku právě státům, jejichž politické struktury

byly nejzaostalejší, jak tomu bylo v císařském Německu, Rakousko-Uhersku, v Rusku a Turecku.

III.

Idea suverenity lidu se opírá jednak o primát společnosti nad státem, jednak o argument, že vláda patří většině a že menšina se vůli většiny musí podrobit. S tím se ovšem vynořila i otázka, čím se vláda většiny legitimuje, zda tedy politické rozhodování je správné už jen proto, že je to rozhodnutí většiny. Sice už středověcí kánovníci usuzovali, že většina nemusí rozhodnout správně, ale v každém případě správněji než menšina. Avšak tuto rousseauovskou ideu lépe zdůvodnil G. Simmel. Podle něho je základem legitimního politického rozhodování majority idea *representace*, ježto většina představuje, vystupuje a jedná politicky jménem ideálního celku, tedy konec konců i jménem menšiny a menšin.

Když bylo takto zdůvodněno právo většiny na politické panství ve státě, vyvstala otázka, jak tuto většinu zjišťovat, tedy otázka *voleb*. Právo volit příslušelo podle názorů přívrženců liberalismu pouze těm, kteří společnost reprezentují, přesněji řečeno tedy těm občanům státu, kteří mají majetek a vzdělání, což chodívá často ruku v ruce. To bylo namířeno sice také proti stavovským a rodovým výsadám, ale především proti těm přemnohým masám, které byly z majetnictví a vyššího vzdělání vyloučeny. Sice se považovalo za přirozené, že o politice nemohou rozhodovat na příklad děti nebo duševně choré osoby (ačkoliv posledně jmenovaní často v dějinách politiky měli rozhodující moc), anebo že volební práva mají být odepřena primitivům či lidem, zatíženým pověrami. Avšak residua těchto stanovisek se využívala i v tom směru, že volební práva byla odpírána také ženám, které dnes tvoří ve všech evropských zemích přes polovinu voličstva. Argumentovalo se, že ženy většinou volí tak, jak jim přikazují jejich manželé, milenci, zpovědníci a podobně, a že tedy nemají vlastní politickou odpovědnost.

Bohatnoucí vrstvy podnikatelů prostřednictvím svých politických a jiných nátlakových organizací usilovaly o to, aby občanské svobody byly v duchu liberalismu rozšiřovány tak, aby zejména zajistily ochranu podnikatelů před státními zásahy a omezeními, aby individuální svoboda skutečně či jen domněle schopných jednotlivců byla zajištěna dle hesla *laissez faire, laissez passer*. Na druhé straně však nutno uznat, že s liberalizací ústavních zákonů pronikla a prosadila se demokratická teorie právního státu, jejíž hlavní zásadou je, že občané nemají být ve svém myšlení a jednání omezováni ničím jiným než *zákony*, které přijme parlament.

Kritikové zleva velmi často tuto formální demokracii napadali, protože

se týká jen rovnosti lidí před zákonem, nikoliv však před existenčními tlaky hospodářského života, jež doléhaly na životní existenci mas. Stručně a jasně vyjádřil tuto věc Anatole France známým výrokem, že „liberální demokracie se stejnou majestátností zakazuje chudému i bohatému krást chleba a žebrať“.

Vraťme se však k otázkám sociologické analýzy demokracie, politiky a politických stran. Max Weber chápe politiku jako boj o moc, a politické strany jako nástroje boje o moc a o její udržení. V moderních společnostech však nemůže být tato moc udržována holým násilím, nýbrž se opírá především o jiné prostředky, zejména o odkaz na svou legitimitu. Podle Webera máme před sebou několik základních, ovšem ideálních typů toho, jak se politické panství ve společnosti a státě legitimuje.

1. Politické panství vládnoucí elity se odvolává na svůj domněle prastarý, tradiční charakter, na tradiční výsady dynastie.

2. Systém politického panství je kromě obvyklých tlaků a donucení opřen o charisma a případně i kult svého všeobecně uctívaného vůdce.

3. Politické panství zdůvodňuje svou legitimitu odvoláním na racionální charakter svého systému, na zákonný řád a na právo určitých osob tento řád, dle lidového vota prosazovat.

Právě tento posledně uvedený ideální typ *legitimace politického panství je pro současné typy parlamentární demokracie nejdůležitější* a všechny demokratické politické strany se výslovně nebo skrytě dovolávají této legitimace jako přirozeného, nejrozumnějšího a nejefektivnějšího zdůvodnění existujících mocenských struktur ve státě.

Weber ukazuje, že politické strany v demokratickém státě sledují sdružováním stejně smýšlejících občanů ten cíl, aby pro své vedoucí představitele zajistily politickou rozhodovací moc a aby v rámci této moci svým aktivním účastníkům zajistily ideální nebo materiální šance prosadit jejich osobní či věcné cíle, anebo obojí. Podle něho mohou být taková stranická sdružení trvalá nebo jen dočasná a jejich cílem může být obsazení státních funkcí osobami, jež patří do užšího štábu strany (strany patronátní), dále se mohou tyto strany orientovat na prosazování abstraktních principů do praxe (světónázorové strany) anebo se zaměřit na hájení a prosazování zájmů společenských vrstev či tříd (třídní strany), při čemž se ovšem všechny tyto typy mohou vzájemně prolínat a přecházet jeden ve druhý. Činnost politických stran je především zaměřena tedy do mocenské sféry, aby se ovlivnilo společenské jednání. Pro toto ovlivňování života a práce občanů je politickým stranám k dispozici stranický aparát, a tak jak se racionalizuje technika voleb, zesilují ve stranách též prvky byrokratické organizace.

Již před Weberem ukázal na tento rys německý sociolog Robert Michels (1876—1936). Michelsova základní pozice vychází z paradoxu, že masová politická strana, jakou byla v jeho době německá sociální demokracie, jež usilovala o přechod od formální buržoazní demokracie v de-

mokracii sociální, nedokázala čelit tendencím odbourávání demokracie uvnitř strany samé. Neboť aby se masy občanů osvobodily a emancipovaly, musí být vytvořena politická organizace, která ovšem už v sobě nese zárodky oligarchie. Tak, jak se organizace masové strany upevňuje a roste, mizí demokracie. Mrtvý a konzervativní aparát stranické organizace začne převládat nad původními cíli politické strany, podobně jako mrtvý kapitál triumfuje nad živou prací člověka. „Železný zákon“ oligarchizace demokratických masových stran je dle Michelse doprovázen vznikáním stranické aristokracie, identifikací strany s určitými osobami, byrokratismem a centralismem.

Tento vcelku ponurý obraz nevyhnutelné degenerace ideového hnutí ve zkosnatělou partaj která dávno přestala být revoluční a přeje si už jen v klidu zažívat a užívat výsledků svého panství, je ovšem jen jednou facetou vývojových možností politické strany. Koneckonců sám Michels píše ve svém díle „K sociologii stranictví“ toto „Přesto však bude mít pravdu asi Masaryk, když jeho kritika mého díla ho vede k závěru, že tato kniha demokratismus neoslabí, ale posílí.“

Sociologové se pokoušeli politické strany třídit a analyzovat dle nejrůznějších hledisek, například na reprezentační a integrační, na zájmové a světonázorové, na reakční, konzervativní a radikální, přičemž např. Georg Jellinek († 1911) považuje za reakční ty strany, které svou moc ztratily, za konzervativní ty, které moc mají a chtějí ji udržet, a za pokrokové či radikální pak ty, které o moc teprve usilují.

Novější teorie politických stran se zaměřují už nejenom na analýzu jejich struktur organizačních, ideových, na techniku a organizaci voleb, na volební chování různých vrstev obyvatelstva, ale zejména na sociologickou analýzu politického konsensu a konfliktu. Celé odvětví těchto rozborů bývá nazýváno konfliktologií a politickým konfliktům a jejich vzniku je věnováno mnoho prací, zejména amerických. Naproti tomu se vytýká, že je daleko méně pozornosti věnováno způsobům, kterými se v politickém životě společnosti dosahuje konsensus, dohoda, vzájemný souhlas.

Rada teoretiků tvrdí, že klasický parlamentarismus se už v Evropě přehřel a že místo něj nastupuje „stranický stát“ nebo stát řízený pluralitními politickými silami. Parlament, je podle těchto názorů vedlejší, stále méně směrodatnou institucí, protože před parlamentním systémem je systém stran. Všeobecná vůle lidu není v takovém systému vlastně ničím jiným než výslednicí jednotlivých stranických vůlí, protože politické strany v soudobých demokratických státech jsou jediné organizace, které mají možnost semknout milióny svých příslušníků nebo voličů do politických akčních skupin. Stávají se tak reproduktory dospělého občanstva, které může jejich — a pouze jejich — prostřednictvím vyjadřovat a prosazovat konkrétní rozhodování. Poslanec v demokratickém parlamentu vlastně přestává být už vyslancem voličů, ale stává se reprezentantem „obecné vůle“, tak jak ji vykládá jeho strana, jeho poslanecký klub.

Stát, jehož základní politickou strukturou je pluralismus stran, jež spo-

lu soutěží o podíl na moci anebo vstupují do různých koalic, aby se o moc podle určitých kritérií dělily, je dnes v západním světě vžitou realitou. Proti tendenci politických stran k byrokratizaci, oligarchizaci a zkosnatení zde ovšem stojí požadavky, aby proti přežilým stranám mohly být zakládány strany nové, aby bylo zajištěno právo menšin a zejména aby politické strany a orgány byly postaveny pod stálou kontrolu a dozor občanů. V novější době vznikly také zcela nové strany, jejichž profil se vymyká dosavadní stranické scenerii, jako jsou např. strany zelených a podobně.

IV.

Povšimněme si v závěru ještě československých poměrů. Naši teoretické demokratické politiky, zejména Masaryk, ale také profesor Bláha a jiní, kladli důraz na mravní východiska politické činnosti stran. Demokracie, jak zdůrazňoval TGM, je zejména otázkou mravní, otázkou všední poctivé práce všech, otázkou stabilizace mravních hodnot — vyjádřenou stručně jeho slovy „Nebát se a nekrást!“

Příčiny krize demokracie v Československu v letech 1918 až 1938 byly spatřovány, podle jednotlivých stranických hledisek v různých faktorech, jak ve zvlátnostech české národní, plebejské povahy, v morálním poklesu vyvolávaném sociální bídou a živeném politickými předsudky, v tom, že demokracie politická nebyla provázena také demokracií hospodářskou aj. Ve vřavě politického boje za první republiky bylo ovšem pro občana často velmi těžké vyznat se v různých, vesměs svůdných heslech, v nabízených řešeních a také ovšem v demagogických pokusech strhnout masy občanů do extrémních pozic. Je fakt, že za těchto dvacet let se extrémním, protidemokratickým silám nepodařilo k sobě strhnout většinu národa.

Zajímavá je analýza československé politické soustavy, kterou načrtl v roce 1932 náš sociolog Č h a l u p n ý (Socg. revue č. 3+4, ročník 1932). Píše zde m.j.: „Časté volání po diktatuře nemůže překvapit u Čechů, jejichž anticipační rys mimo jiné vede též ke sklonu diktátorskému. Naproti tomu dějiny, jež národ český zbavily národní šlechty, vychovaly jej k demokratismu. Oba tyto směry u nás neustále zápolí...“ A dále: „Nepopiratelné nezdary dosavadních soustav vedou často k úsudkům o vadnosti, nebo nepraktičnosti demokracie. Je to (však) generalizace ukvapená.“

A dále: „... Je nedostatek kontroly občanstva nad činností sněmoven a vlády. Občanstvo ČSR je politicky tak netečné, že se nedá z tupého klidu hlouběji vyrušit ani korupčními aférami občas propukajícimi, ani osobními štvanicemi, jež více než v posledních letech se stávají nebezpečným živlem politiky u nás... Zbývá jen poslední kontrola nad vládou od o p o z i c e v parlamentu... I když tato kontrola pokaždé stráda-

la typickou českou nenávisností a hašteřivostí, nemluvě o jiných vadách, ... přece jen měla aspoň určitý program a směr zásadní. A tu je pro primitivnost a začátečnictví našich politických poměrů příznačno, že ani tento velice relativní stupeň opozice se neudržel, naopak, že vývoj politických soustav v ČSR směřoval k úplnému téměř vyloučení programové a kompaktní opozice, a dosáhl tohoto cíle v roce 1929 skutečně, což je právě unikum světové ...“

Uvedl jsem některé názory Chalupného poněkud obsírněji proto, že mnohé z nich jsou do určité míry aktuální také dnes, když politický program, vyložený Václavem Havlem, má umožnit u nás přechod ke svobodnější a lepší společnosti — k nové demokracii. Protože zkušenosti, které naše národy s demokratickými institucemi mají, nejsou příliš velké, neopírají se o tak silné tradice, jako v některých zemích západní Evropy, lze čekat, že na cestě k obnovení a zakořenění nové demokracie narazíme na četné překážky, především na známou politickou nenávisť, kterou mimo jiné po léta pěstovali někteří komunisté. Nejsme dosud zvyklí na to, že máme různé názory na různé věci, a odlišný názor vhájí někdy lidem krev do tváře. Podle představ, které u nás po léta byly šířeny, je cílem politického boje nikoliv dohoda, nýbrž zničení odpůrce, podle možnosti i zničení fyzické. Odstranit toto ideologické dědictví stalinských dob je základním předpokladem pro vývoj demokratických poměrů u nás v Československu.

ZUR SOZIOLOGIE DER POLITISCHEN PARTEIEN

Im vorliegenden Beitrag wird zunächst auf das breite Spektrum der Arbeiten hingewiesen, die zum Konzept der politischen Demokratie beitragen — zu den bedeutenden tschechischen politischen Denkern zählen u. a. Masaryk, Beneš, J. L. Fischer, Bláha, Chalupný, Obrdlík. — Rousseaus Konzept der Suverenität des Volkes hat sich nach der Französischen Revolution nach und nach als liberales Regierungsprinzip durchgesetzt. In einer bürgerlich-demokratischen Gesellschaft wird die Freiheit des Bürgers nur durch Gesetze beschränkt — alle sind vor dem Gesetz gleich, doch die praktische Ungleichheit vor allem in wirtschaftlicher Hinsicht bleibt bestehen. Dennoch stellt das liberale System mit seiner Teilung der Gewalten, mit seinem Parlament und den allgemeine Wahlen und Entstehen der Parteien einen historischen Fortschritt dar. — Gegen die liberal-demokratische Auffassung der Politik hat sich bereits gegen Ende des vorigen Jahrhunderts sozialistische Arbeiterbewegung gestellt und sozial-demokratische Massenpartei gebildet. Heute legitimieren sich alle demokratischen Systeme mit dem Hinweis auf ihren rationalen Charakter, der dem Willen der Mehrheit entspricht und durch das Volksvotum bestätigt wird. Obwohl Michels von einem „eisernen Gesetz der „Oligarchisierung“ in Massenparteien spricht, meint der Autor des Beitrages, dass es keineswegs notwendig ist, dass im pluralistischen politischen Herrschaftssystem eine unabwendbare Oligarchisierung einträte. — Heutige Staaten sind immer mehr von ihren politischen Parteien geprägt; diese entscheiden über wichtige Fragen indem sie im

Konflikt und Konsensus mit Gegenpartnern ihren Willen und Vorstellungen ihrer Wähler durchzusetzen versuchen. — Die sogenannte Krise der Demokratien in Tschechoslowakei in den Jahren der Ersten Republik (1918—1938) war nach Chalupný Ausdruck des tschechischen Volkscharakters, doch war es den extremen antidemokratischen Kräften nicht gelungen auf ihre Seite die Mehrheit des Volkes zu stellen. Grundbedingung zur Weiterentwicklung der Demokratie in der CSSR ist Beseitigung des stalinischen Erbes.